

КРИТИКА М. П. ДРАГОМАНОВИМ КОНЦЕПЦІЇ МАРКСИЗМУ

В даній статті зібрані і систематизовані матеріали, які висвітлюють позиції М. П. Драгоманова щодо ідеології марксизму.

В данной статье собраны и систематизированы материалы, которые освещают позиции М. П. Драгоманова по отношению к идеологии марксизму.

М. П. Драгоманов вивчав актуальні проблеми радикально-демократичного руху. Він один із перших дослідив основні течії російського визвольного руху від декабристів до соціал-демократів. Учений залишив змістовні оцінки діяльності окремих керівників і теоретиків радикально-демократичного руху, зокрема, О. І. Герцена, М. О. Бакуніна, П. Л. Лаврова, П. М. Ткачова, А. І. Желябова, С. Г. Нечаєва. Його позиції були зумовлені як вивченням доступних документальних матеріалів, так і особистим досвідом. Значну увагу М. П. Драгоманов приділив аналізу діяльності народницьких гуртків “бакуністів”, “лавристів”, “нечаєвців”, “ткачовців”, “народовольців”, вивчав їх програмні настанови та практичну діяльність. Окрему увагу учений звертав на їх ставлення до недержавних націй. М. П. Драгоманов підтримував окремі соціалістичні принципи, але не надавав переваг жодному соціалістичному вченню через розбіжності в принципових питаннях. Учений особливу увагу приділяв розробці можливих сценаріїв суспільних перетворень, доводив потребу втілення спочатку конституційних гарантій, а після успіху запропонованих принципів – деяких соціалістичних засад.

М. П. Драгоманов одним з перших побачив недосконалість марксистської альтернативи. Він однозначно заперечив диктатуру пролетаріату, вказуючи на хибне розуміння природи державної влади, анти демократичність запропонованих перетворень, а також підпорядкованість власним інтересам машини політичного насильства, що є, в принципі, не звільненням від гніту, а оновленою системою політичного закріпачення. Серед головних недоліків марксизму М. П. Драгоманов називав те, що цією теорією стверджувалось насильство одного класу над іншим. Учений вважав помилковим перенесення на російський ґрунт вчення про диктатуру пролетаріату за яким, селянство Росії, що складало більшість населення, прирікалося “майже на повну байдужість в усіх життєвих питаннях країни” [1]. У своєму ставленні до К. Маркса і Ф. Енгельса М. П. Драгоманов виказував усе менше поваги, особливо з кінця 80-х рр. XIX ст. Учений говорив про меншу довіру комуністичному ідеалу порівняно із соціалістичним. Серед головних недоліків комуністичної теорії він називав також її невідповідність суспільним реаліям і тенденціям політичного розвитку Європи. Теоретики марксизму не враховували національних,

соціальних та ідейних факторів, стверджуючи доцільність насильства одного класу над іншим в питаннях класової боротьби й диктатури пролетаріату.

М. П. Драгоманов підкреслював, що метою політичної боротьби має бути не диктатура одного класу, а демократія для всіх класів і станів та свобода кожної людини: "...Я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а життя людське занадто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом. Але я нічого не маю проти і однобічної доктрини, коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксистів, або ліпше енгельсисти рідко коли досліджують що, а просто а-ргіогі чертають історичні і політичні схеми, часом зовсім фантастичні" [2]. Учений застерігав від захоплення "чарами марксизму". Поруч з цим, він вказував на позитивний момент, оскільки це - новий теоретичний напрямок, який необхідно глибоко проаналізувати, хоча одразу підкреслив його однобічність і обмежену наукову вартість. Характеризуючи драгоманівську і ленінську концепції, І. Лисяк-Рудницький зазначав: "М. Драгоманов і В. Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації й децентралізації погоджувались в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією" [3].

З представниками радикально-демократичного руху М. П. Драгоманова поєднувало усвідомлення необхідності реорганізації суспільства та орієнтація на соціалізм. Проте, існував ряд суттєвих розбіжностей у принципових питаннях, через що можливість співпраці виключалася. Слід зважати на те, що орієнтири М. П. Драгоманова протягом життя зазнавали змін. Лише дослідивши світогляд М. П. Драгоманова можна оцінити його громадсько-політичні позиції. При поглибленому вивченні спадщини М. П. Драгоманова стає зрозумілим, що для нього не була метою демонстрація власних ідейних досягнень, а переважало намагання дійти згоди з різними силами суспільства задля прогресивного розвитку. Спочатку М. П. Драгоманов перебільшував можливості російських освічених кіл і покладав великі надії на вплив ліберального суспільства на уряд. Тоді він був впевнений, що необхідно підштовхувати уряд до здійснення реформ, а не вести радикальну агітацію з Цюріху. Про це йдеться в одному з листів М. П. Драгоманова до М. Бучинського: "Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло – культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюріху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузо не переведуть на нашу мову, – та й лексикона й граматики не напишуть" [4].

Отже, на початку 70-х рр. XIX ст. М. П. Драгоманов вважав суспільно-політичну ситуацію в межах Російської імперії неприйнятною для успіху агітаційних заходів з Цюріху. Проте, перебуваючи там у відрядженні і вступаючи контакти з радикально налаштованими діячами, М. П. Драгоманов мав нагоду безпосередньо ознайомитися з їхньою

роботою. Він взяв участь у так званій Цюрихській конференції, після якої, на думку М. С. Грушевського, у нього і починається “нахил до ісповідання соціалізму, до котрого він перед тим ставився доволі індиферентно, і різче підчеркування необхідності політичного радикалізму замість попередньої резигнації з політичної роботи, доки не буде підведений під неї культурно-національний апарат”. Саме з цього часу у М. П. Драгоманова помітно зменшився скептицизм щодо доцільності ведення закордонної роботи.

Наукове закордонне відрядження М. П. Драгоманова на початку 70-х років співпало з поживанням діяльності різних політичних груп і напрямів. За свідченнями вченого, в Цюриху російські емігранти поділялися на анархістів-бакуністів, котрі дотримувались програми “Альянс соціалістичної демократії” і народників-лавристів, ідеї яких були схожими з “ідеями інтернаціоналістів фракцій Маркса чи німецької соціал-демократії” [5]. Виказуючи власну точку зору, М. П. Драгоманов зазначав, що вважав ці програми передчасними. Такі позиції він виголошував у своїх промовах у Цюриху, підкреслюючи, що насамперед треба добиватися політичної свободи.

Розглядаючи діяльність народницьких гуртків 60 – 70-х рр. XIX ст., М. П. Драгоманов вказував на недосконалість запропонованих ними альтернатив. У своїх розробках та коментарях він постійно висував вимоги послідовного дотримання принципів демократизму, як обов’язкових умов для досягнення політичної свободи в суспільстві. “Тільки ця політична свобода: всенародний земський уряд, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканою свободою особи, слова, зібрань, товариств, – і може забезпечити хоч якусь згоду діяльності уряду з національними інтересами і суспільною думкою” [6]. М. П. Драгоманов у той період сприйняв деякі соціалістичні принципи, але категорично відкинув конспірацію, терористичні методи та шлях збройного повалення влади. Деякі соціалістичні позиції він органічно поєднував із ліберально-конституційними засадами. Соціалістичні принципи в його теорії переплітались з ідеями федералізму та М. П. Драгоманов продовжував залишатись на ліберальних позиціях і поступово дедалі глибше розумів, що зміни суспільно-політичного становища в бік демократизації можливі лише завдяки масовому руху освіченого суспільства. Освічене суспільство мало вплинути на загальний розвиток свідомості народу. На початку 70-х років М. П. Драгоманов не схилився до ведення нелегальної роботи особисто. Він підтримував виразно конституційний напрям і помірковану соціалістичну пропаганду. При цьому, М. П. Драгоманов намагався вплинути не тільки на ліберальне, а й на консервативне суспільство і тільки у 1873 р. відкрито проголосив федеральні, антицентралістичні тези.

Женевський період діяльності М. П. Драгоманова характеризується значною радикалізацією його світогляду, поєднанням загальнодемократичних, ліберальних принципів з соціалістичними та анархічними, намаганнями

теоретично та дієво впливати одночасно на радикально-демократичний (народницький), ліберально-демократичний (земський) і український національний рухи та на українську молодь. Його федеративні програмні розробки поєднувались з соціалістичною кінцевою метою у віддаленій перспективі – побудовою Спільки вільних громад. Проте, після вбивства Олександра II у 1881 р. позиції М. П. Драгоманова значно втратили свій радикалізм. Він усе більше критикував діячів російських радикальних гуртків, не сприймаючи революційного якобінства та ідеї впровадження політичних і соціально-економічних перетворень методами революційної диктатури, однозначно заперечуючи терор як засіб і форму політичної боротьби. В цей час учений звернувся до російської ліберальної опозиції (переоцінюючи її можливості) із закликами об'єднатися та розробити нові дієві шляхи опору. Серед причин, які приведуть народників у глухий кут, М. П. Драгоманов називав “1) недостача в громадах Росії практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму...; 2) мала увага до всіх боків того процесу й до ґрунту його; 3) недостача систематичної, емпіристичної прилагоди європейських думок до життя власної країни й 4) надія зразу зробити в Росії соціальну революцію” [7].

Показовою є зміна ставлення до М. П. Драгоманова радикального налаштованих діячів. У перші роки еміграції до нього переважало доброзичливе ставлення та вже з 1881 р. лише окремі поодинокі діячі радикально-демократичного руху відносилися до ученого з повагою й симпатією, в той час як більшість виявляла своє негативне ставлення як до його теоретичних розробок, так і до практичної діяльності. Більшість радикалів не погоджувалася з його постановкою національного питання та негативно ставилась до принципового осуду М. П. Драгомановим терористичних засобів у боротьбі з російським урядом.

Характеризуючи свої стосунки з представниками різних напрямів суспільно-політичного руху, сам М. П. Драгоманов зазначав: "я ні до яких російських організацій не належу по різних причинах, і з так званими терористами не сходжусь і в політичних ідеях, і в тому, що дивлюсь на політичні вбивства тільки як на симптом існуючого в суспільстві подразнення, викликаного урядом, але не на скільки-небудь цілесобразний спосіб політичної боротьби. За ці позиції багато хто з російських революціонерів просто ворогом і навіть шпигуном називають“ [8]. У становленні світогляду ученого в окремі періоди простежуються впливи різних концепцій і доктрин, хоча переважаючих не спостерігається. Він сам звертав на це увагу: “ми можемо мати точки зіткнення з деякими “російськими” партіями постільки, поскільки цього вимагає наша праця для нашої Батьківщини, але цілком ми не можемо увійти в жодну російську партію” [9].

Простежується постійний розвиток його поглядів. Причому, саме протягом 70-х – поч. 80-х рр. XIX ст. М. П. Драгоманов максимально

наблизився до визнання соціалістичного ідеалу. Але вже з середини 80-х рр. XIX ст. М. П. Драгоманов відійшов від соціалістичних теорій, практично розриваючи стосунки з усіма соціалістичними організаціями, віддаючи перевагу, натомість, загальнолюдським ліберальним пріоритетам. В цей час в його поглядах зменшився радикалізм, він робив спроби порозумітися із земськими ліберальними діячами в Російській імперії. М. П. Драгоманов намагався також “лібералізувати” і демократизувати теорію і практику соціалістичного руху та “соціалізувати” ліберальний рух. За його словами: “...“іронія долі” задала в Росії роль активних лібералів саме соціалістам, якнайбільше відчувших на собі кігті деспотії” [10]. Отже, М. П. Драгоманов розробляв політичну програму, яка б установила компроміс між ідейними та практичними потребами суспільства.

М. П. Драгоманов намагався сформулювати дієздатну, наближену до реалій політичну програму, яка б враховувала національні особливості, історичний досвід, загальнодемократичні вартості у поєднанні з соціалістичними вимогами. При цьому він робив акцент на загальнолюдських потребах і концентрував увагу на соціальних, ліберальних, демократичних аспектах, відкидаючи сектантство, догматизм, ідеологічну обмеженість і переосмислюючи можливості суспільного революційного перевороту.

М. П. Драгоманов перший обґрунтував можливість політичної децентралізації і створив цілісну концепцію заняття Україною належного місця у світовій співдружності. Його теоретичні розробки у багатьох моментах не втратили своєї політичної й наукової цінності до сьогодні.

Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 343.

Лист Драгоманова до Ю. Бачинського від 6/18.07.1894 // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до Україна irredenta). – Львів, 1900. – С. 7 – 8.

3. Лисяк-Рудницький І. Сторіччя першої української політичної програми // Сучасність. – 1979. – Ч. 3 (219). – С. 107.

Переписка М. П. Драгоманова з Мелетоном Бучинським. 1871 – 1877. Зладив М. Павлик. – С. 261.

Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 56.

Драгоманов М. П. Турки внутренние и внешние // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Т. 2. – С. 8.

Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране. – С. 416 – 417.

Драгоманов М. П. Воспоминания о переговорах “Добровольной охраны” и “Исполнительного комитета” русской социально-революционной партии в 1882 году. // Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 53. – Спр. 288. – Арк. 9.

Драгоманов М. П. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Т. 2. – С. 347.

Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Т. 1. – С. 352.